महाराजासयाजिरावविश्वविद्यालयस्य वाचस्पतिः

(Ph.D)

इत्युपाधये स्वीकृतस्य विषयस्य शोधप्रबन्धस्य

(सारांशः)

"ज्योतिषशास्त्रोक्तराजयोगानां विश्लेषणात्मकमध्ययनम्"

निर्देशकः

डॉ. रामपाल शुक्लः

अध्यक्षः

बरोडासंस्कृतमहाविद्यालयः

महाराजासयाजिरावविश्वविद्यालयः,

वटपत्तनम्, गुजरात

शोधकर्त्री

श्रीमती प्रज्ञा मनुभाई तन्ना

बरोडासंस्कृतमहाविद्यालयः

महाराजासयाजिरावविश्वविद्यालयः,

वटपत्तनम्, गुजरात

शोधकेन्द्रम्

बरोडासंस्कृतमहाविद्यालयः

महाराजासयाजिरावविश्वविद्यालयः,

वटपत्तनम्, गुजरात

पञ्जीकरण संख्या FOA/ 1340 **वर्षम् :** 2019

ज्योतिषशास्त्रोक्तराजयोगानां विश्लेषणात्मकमध्ययनम्

इत्यस्य सारांशः

भारतीयसंस्कृतिः जगति प्राचीनतमा संस्कृतिः वर्तते। भारतीयसंस्कृत -वाङ्मयं अतीवसमृद्धं विस्तृतं चाऽस्ति। तत्र विभागद्वयं वर्तते। वैदिकसाहित्यं लौकिकसाहित्यञ्च। समस्तसंस्कृतवाङ्मयस्य उपजीव्याः चत्वारो वेदाः एव। कथितं यत् --

"इतिहास पुराणाभ्यां वेदं समुपबृह्येत।[1]"

मानवजीवने चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं चतुर्दशविद्यास्थानानि कथितानि। यथा ऋक-यजु-साम-अथर्व-वेदाः, शिक्षा-कल्प-व्याकरण- निरुक्त-छन्दो -ज्योतिषादीनि इति षड्वेदाङ्गानि तत्र ज्योतिषशास्त्रं कालप्रदर्शकं इति कारणेन नेत्ररूपेण स्वीक्रियते। अस्य शास्त्रस्य उत्पत्तिः ब्रह्मणः एव अभूत्। ब्रह्मणा प्रवर्तितं ज्योतिषमिदं उत्तरोत्तरं नारदतः पराशर-मैत्रेयपर्यन्तम् स्वशिष्येभ्यः प्रोक्तम् । यथा गर्गाचार्येण कथितम् -

स्वयं स्वयम्भुवा सृष्टं चक्षुर्भूतं द्विजन्मनाम्।
वेदाङ्ग ज्योतिषं ब्रह्मपरं यज्ञहितावहम्।
मया स्वम्भुवः प्राप्तं क्रियाकालप्रसाधनम् ।।[2]

1. महाभारत - 1/268

2. ज्यो.शा. इतिहास, पृ. 10

अस्य ज्योतिषशास्त्रस्य प्रवर्तकाः अष्टादश आचार्याः सन्ति। यथा--

सूर्यः पितामहो व्यासो वशिष्ठोऽत्रिः पराशरः ।
कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः ।
रोमशः पौलिशश्चैव च्यवनो यवनो भृगुः।
शौनकोऽष्टादशश्चैते ज्योतिशास्त्रप्रवर्तकाः ।।[1]

ज्योतिषशास्त्रे लगधनाम्ना मुनिप्रणीतवेदाङ्गज्योतिषग्रन्थः प्राचीनतमे -ग्रन्थः वर्तते। अनन्तााकाशे सूर्यचन्द्रताराग्रहानक्षत्राणां-ज्योतिपिण्डानां कालावस्था -भूतलेगतियुतिस्थित्यानुसारेण मनुष्यजीवने च प्रभावो कथं भवति इत्यस्यशास्त्रस्य विषयः। ग्रहनक्षत्राणां गतिविधिकारणेन योगानां मनुष्यजीवनोपरि प्रभावः भवति।

1.ज्योतिषशास्त्रे अनेके विषयाः सन्ति तत्रापि योगानां विषयेऽपि विवेचनं प्राप्यते। योगाः अनैकविधाः सन्ति। तत्र प्रमुखरूपेण नाभसयोगाः पञ्चमहापुरुषयोगाः अरिष्टयोगाः राजयोगाः प्रवज्यायोगाः, रोगकारकयोगाः वर्णिताः सन्ति।

वर्तमानकाले मनुष्यजीवने अर्थप्राप्तिरेव प्रमुखहेतुः। सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ।

ज्योतिषशास्त्रे राजयोगतः ज्ञायते यत् मनुष्यः केन प्रकारेण राजसुखं, धनसुखं, सत्तासम्पत्तिञ्च प्राप्नोति। अतएव मया सर्वजनहिताय औत्सुक्येन राजयोगविषये शोधकार्यं कृतमिति । राजयोगेषु अपि मुख्यत्वेन त्रयभेदाः सन्ति। यथा --

1.महायोगः 2.विपरीतराजयोगः 3.नीचभङ्गराजयोगः ।

तत्र ज्योतिषशास्त्रस्य विविधग्रन्थेषु राजयोगनां वर्णनं प्राप्यते तथा च राजयोगः कदा भवति ? केन कारणेन तस्य भङ्गः भवति ? केषां

----

1. कश्यप संहिता - 1/ 2-3

ग्रहाणां संयोगे कस्मिन् लग्ने प्राप्यते। ग्रहाणां शुभाशुभस्थानस्वामित्व -कारणेन कीदृशो प्रभावोपजायते इत्येषां सर्वेषां विषयाणां विश्लेषणं पाराशर-कालिदास-गर्गाचार्य-वराहमिहिर-नारदादि प्रमुखाचार्यैः प्रतिपादितम्।

राजयोगविषये इतः पूर्वं यत् संशोधनं जातं किन्तु राजयोगानां विश्लेणात्मकमध्ययनं ज्योतिर्विदां ज्योतिषरसिकाणां च कृते स्वतंत्ररूपेण अद्यावधिनैवभूतम् । अतः अनेन शोधकार्येण परवर्तीनां जनानां शोधच्छात्राणां च कृते बहु उपयोगि भवेदित्याशय कार्यं कृतमस्ति ।

2.मया शोधप्रबन्धः पञ्चसु अध्यायेषु विभक्तः कृतः अस्ति। तत्र ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः तस्य मूलभूततत्वानि, योगशब्दस्य परिचय-प्रकराणि, राजयोगानां परिचयः, तेषां भेदाः एवं प्रमुखाचार्याणां मते प्रमुखराजयोगाः तथा च विविधोदहरणपूर्वकं तेषां विश्लेणात्मकम् अध्ययनं सम्पादितम् ।

1. प्रथमे हि <u>ज्योतिषशास्त्रस्य साङ्गोपाङ्गवर्णनमस्ति</u> ।

1. षड्वेदाङ्गेषु ज्योतिशास्त्रस्य महत्त्वम् ।

2. ज्योतिशास्त्रस्य परिचयः मूलभूततत्त्वानि ।

3. ज्योतिशास्त्रस्य वैशिष्ट्यमुपयोगिता च ।

(1)षड्वेदाङ्गेषु ज्योतिशास्त्रस्य महत्त्वम् :---

समस्त-संस्कृतवाङ्गमयस्य मुख्याधारः चत्वारो वेदाः सन्ति। वेदानां सम्यग्ज्ञानार्थं वैदिकसाहित्यस्य सहायकानि षडाङ्गानि शिक्षा-कल्प-व्याकरणं-निरुक्तं-छन्दो-ज्योतिषादीनि इति सन्ति । तद्यथा ---

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोतमुच्यते।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्

तस्मात्साऽगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ।। (पा.शि. 41-42)

ज्योतिषशास्त्रं षडङ्गेषु चक्षुरूपेण वर्तते। जीवने नेत्रस्योपयोगिता अतीव अस्ति । नेत्रविहीनं संसार: अन्धाकारयुक्त: प्रतीयते तेन कारणेन नेत्रस्यावश्यकता अनिवार्या अस्ति । अनेनरूपेण षडङ्गानां मध्ये अपि ज्योतिषस्य महत्त्वं निरतिशयं वर्तते। लगधाचार्येण अपि ऋग्वेदज्योतिषे वर्णितं यद् वेदाङ्गेषु ज्योतिषं मूर्ध्नि संस्थितम् । यथा ---

यथाशिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वद् वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्ध्नि संस्थितम् ।।[1]

वेदा: यज्ञप्रधाना सन्ति। तस्य सम्यग्रूपेण संपादनार्थं मुर्हूतानां आवश्यकता भवति। मुहूर्तानां गणनार्थं कालगणना आवश्यकी भवति। कालगणनाया: क्रम: ज्योतिषस्योऽस्ति। तथैव मुर्हूतज्ञानं, दिग्ज्ञानं, तिथिवारादिज्ञानं, ज्योतिशास्त्रादेव सिद्धयति। अत: शास्त्रदृष्ट्या, व्यवहारदृष्ट्या शुभाशुभफलकथने च ज्योतिषशास्त्रं मूर्ध्निं संस्थितम् ।

(2) ज्योतिशास्त्रस्य मूलभूततत्त्वानि :---

ज्योतिषशब्दस्य कोऽर्थ: ?

गगनमण्डले दृश्यमानज्योतिषपिण्डानां सम्यग्रूपेण ज्ञापकशास्त्ररूपेण प्रसिद्धमस्ति ज्योतिषशास्त्रम् । ज्योतिशास्त्रस्य त्रयो: विभागा: सन्ति । यथा -- 1.सिद्धान्त: 2.संहिता 3.होरा च

परञ्च वर्तमानसमये ज्योतिषशास्त्रस्य पञ्चविभागा: स्वीकुर्वन्ति आचार्या: । पूर्वोक्तानुसारेण सिद्धान्त-संहिता-होरा विहाय प्रश्नशास्त्रमपि शकुनशास्त्रमपि ज्योतिशास्त्रस्य अङ्गरूपेण स्वीकृतम् अर्वाचीनज्योतिष -विद्वद्भि:। एतेषां पञ्च- विभागानां सम्यकगाध्ययनेन यत् प्राप्तं भवति तदेव मनोविज्ञानं-जीवविज्ञानं -पदार्थविज्ञानं-रसविज्ञानं-भैषजविज्ञान इत्यादि नामध्ययनेन भवति तत्र सर्वेषां विषयाणां समावेश: ज्योतिषशास्त्रे एव समादृत: ।

---

1. वे.ज्यो. - ऋग्वेदज्योतिषम्, श्लोक-4

1.सिद्धान्तः --

त्रुटितः आरभ्य कल्पपर्यन्तं कालमानं, विविधमासानां निर्णयं, ग्रहाणांगत्यादिव्यक्ताव्यक्तगणितस्य, विविधग्रहनक्षत्रस्य अंशात्मिका-स्थित्यादीनां निरूपणं, देश-दिक्-कालज्ञानार्थं सिद्धान्तज्योतिषस्य उपयोगः भवति । विविधज्यादीनां निरूपणं अयन-मास-ऋतु-वर्षादीनां निर्णयोऽपि अस्येव विषयेषु अस्ति तेनकारणेन ज्योतिषशास्त्रस्य मुख्यम् अङ्गरूपेण सिद्धान्तज्योतिषमस्ति ।

2.संहिता :---

संहिताविभागस्य मुख्यविषयः सामूहिकरूपेण जायमानशुभाशुभस्य विश्लेषणमस्ति । शास्त्रेऽस्मिन् दिग्शोधनं, ग्रहोपकरणं, मेलापकं, भूमिशोधनं, जलाशयनिर्माणं, गृहारम्भः, ग्रहाचारः, उल्कापातः, वृष्टिः, जलप्रकोपं, भूकम्पेत्यादीनां विषयाणां रहस्यं वर्तते ।

3.होरा :----

प्रथमं तु होरा शब्दस्य कोऽर्थः ?

होराशब्दस्य मुख्यार्थः अहोरात्रेव अस्ति । अहोरात्रशब्दस्य आद्यान्तवर्णयोः लोपात् 'होरा' शब्दस्य निष्पत्तिं भवति। जन्मकालिकानां ग्रहाणामवस्थामनुसृत्य जातकस्य जीवने किं शुभाशुभं किं अशुभफलं भविष्यति तदेव निर्णयः शास्त्रमिदं क्रियते। तदेव होराशास्त्ररूपेण प्रसिद्धमस्ति।

4.प्रश्नशास्त्रम् :---

प्रश्नशास्त्रेण तात्कालिकगोचरफलं दृश्यते । प्रश्नशास्त्रस्य महत्त्वं अद्यतने अधिकमस्ति यतोहि यस्य कस्यापि जातकस्य यो प्रश्नः भवति तन्निवारणं अनेनशास्त्रेण भवति ।

5.शकुनशास्त्रम् :---

शकु शब्दस्यार्थः पक्षी भवति । अतएव पशु-पक्षीनां क्रिया-दर्शनं गमनागामादेव यत फलं भवति तदेवस्ति शकुनशास्त्रम् । यत् कोऽपि समये परितः दृश्यमानः मनुष्यः, वृक्षः, पशुः, पक्षी, पुष्पादि द्वारा यत् शुभाशुभानां विश्लेषणं भवति सैव शकुनशास्त्र रूपेण स्वीक्रियते ।

(3)ज्योतिषशास्त्रस्य वैशिष्ट्समुपयोगिता च ।

मानवजीवने यत् कोऽपि व्यवहाराणि सन्ति तेषां सम्यग्रूपेण प्रतिपादनार्थं ज्योतिषशास्त्रं अत्यंतमावश्यकमस्ति। षोडशसंस्काराणां सम्यग्रूपेण सम्पादनार्थं मुर्हूतादीनां आवश्यकता भवति। मुहूर्तबिना वा अमुर्हूतकृतकार्यं निष्फलं भवति।

वेदाः यज्ञप्रधाना भवन्ति। यज्ञस्य समुचितरूपेण यागादि कारणार्थं मुर्हूतस्य अतीव आवश्यकता भवति तेन कारणेन एव ज्योतिषशास्त्रविना यागादि पूर्णं न भवितुं शक्यते।

कृषिकरणार्थे वृष्ट्यागमनं ज्ञानं यथा अनावृष्टिः अतिवृष्टिः वृष्टिः एतेषां विषयाणां विना कृषिकर्मसाफल्यं न भवेत्। तेषां मध्ये सफलता प्राप्ति अर्थे ज्योतिषशास्त्र निर्मित मुर्हूतानां आवश्यकता अनिवार्यता च अस्ति।

समुद्राणां मध्ये जलयानं भारं निहित्वा प्रचलति तेषां दिशादि ज्ञानार्थं खगोले सूर्याचन्द्रादि दृष्ट्वा दिशादि परिज्ञानं भवति। तेनद्वारां सुनिश्चितस्थाने सुखेन गन्तुं शक्नोति।

अनुसन्धित्सूनां शोधकार्येऽपि इदं शास्त्रं सहायकमस्ति। ज्योतिष-शास्त्रे वर्णितरेखागणितं एवं पर्वतानां, नद्यादीनां उच्च-अधादि मापनं अपि अस्य शास्त्रस्य विषयाः सन्ति।

आयुर्वेदे औषधि चयनादि विविधरसानां निर्माणादि तथा च के-के मुर्हूते औषधिनां चयनं करणीयं तद् विषयेऽपि ज्योतिषशास्त्रस्यैव वैशिष्ट्यमस्ति।

ज्योतिषशास्त्र मानजीवने प्रत्यक्ष तथा परोक्षरूपेण सहयोगी। इत्थं प्रकारेण ज्योतिषशास्त्रस्य वैशिष्ट्यमस्ति ।

द्वितीयोध्याय: योगपरिचयात्मक:

(1) योगशब्दस्य अर्थ: ---- मनुष्यजन्मस्य खगोलीयग्रहस्थित्याधारेण ग्रह-नक्षत्र-राशि-तिथिवारादीनां पञ्चाङ्गपूर्वकं जन्मपत्रिका क्रियते दैवज्ञ:। तस्य जन्मप्रत्रिकाया: ग्रहयोगाधारेण प्रभावपूर्वकं फलनिर्देशनं क्रियते तत्र कोऽपि मनुष्यजीवने स्वकीये जीवनकाले कानि-कानि प्रकारणानि भागसाधनानि प्राप्यते कदा प्राप्यते केन उपायेन प्राप्यते तत् सर्वं ज्योतिषोक्तं योगभेदेन ज्ञातुं शक्यते। कोऽपि कार्यस्यसिद्धि: यथायोग्यं ग्रहयोगं विहाय नाऽपि सम्भवितुं शक्यते। योगशब्द: अतीव महत्वपूणम् असमाकं कृते। अत: योग शब्दस्य अर्थ स्पष्टीकरणं अतीव आवश्यकम् ।

"यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणा पंक्तिम् ।
व्यञ्जयति शास्त्रमेतन्नमसि द्रव्याणि दीप इव ।।"[1]

►योगशब्दस्य व्युत्पत्ति: ----

संस्कृतभाषां युजिर् योगे धातो: घञ् प्रत्यय कृत्वा योग शब्दस्य व्युत्पत्ति: भवति। योगशब्दस्य सामान्येन अर्थ: भवति मेलनम्, योग: सुयक्तम्। तस्य अन्य अर्थ: संयुक्त संख्यकानि अपि भवति। यथा अग्रे कथितं ज्योतिष- शास्त्रे योग इति ग्रहाणांविशिष्टस्थिति संयोगम् । विविध उपसर्गाधारेण योगस्य विविधार्था: भवन्ति।

1. लघुजातकम् - 1/3

ज्योतिषशास्त्रानुसारेण योग इति ग्रहाणांविशिष्टस्थिति संयोगम् । विविध उपसर्गाधारेण योगस्य विविधार्थाः भवन्ति।

संस्कृतभाषायां विविध उपसर्गपूर्वकेन योगस्य विविध अर्थाः प्राप्यन्ते। यथा प्रयोग- उपयोग -संयोग-वियोग-अयोग-सहयोग-नियोग-सुयोग-दुर्योग इत्यादयः सन्ति ।

►ज्योतिषशास्त्रानुसारेण योगः ---

भिन्न-भिन्नकालेषु खगोले सूर्यादिग्रहाणां भिन्न-भिन्न नक्षत्रराशीसु विविधगतिपूर्वकं भ्रमणं भवेत् तेन कारणेन विविध फलं संभाव्यते। तत्रापि ग्रहाणां षडवर्गबलपूर्वकं अन्यग्रहाणां प्रति राशिभेदेन-कालभेदेन-दिक्भेदेयुत्यादिभेदेन च तात्कालिक संबंधपूर्वकेन या विशिष्टा परिस्थितिः उत्पद्यते सा ज्योतिषशास्त्रे संक्षेपेण **'योग'** शब्देन ज्ञायते।

अस्मिन् शास्त्रे योगः अनेकार्थेषु प्रयुक्तः यथा प्रतिदिनस्य योगः ग्रहप्रभावेण या काला' सः योगः यथा ---

"ग्रहाणांस्थितिः भेदेन पूषान् योजयन्ति हि ।
फलैः कर्मसमुद्भूतैरिति योगाः प्रकीतिताः ।।"[1]

1. विविधयोगानां स्वरूपाणि ।

1	सूर्यादिग्रहजनितयोगाः	4	षोडशवर्गादिस्थानजनितयोगा
2	मेषादिराशिजनितयोगाः	5	राशिग्रहभावजनितयोगाः
3	द्वादशभावजनितयोागाः	6	नक्षत्रतिथिवारसंयोगजनितयोगाः

---

1. प्र.मा. 9/48

3.होराशास्त्रे वर्णितविभिन्नि योगा:

1. राजयोगा:
2. नाभसयोगा:
3. अरिष्टभङ्गयोगा:
4. रोगकारकयोगा:
5. सन्यासयोगा:
6. दरिद्रयोगा:
7. मुर्हूतविषयिकयोगा:
8. पञ्चमहापुरुषयोगा:
9. वेशि–वाशि–उपचयारि योगा:
10. सुनफा–अनफा–दूर्धरायोगा:
11. केमद्रमुयोग–केमद्रुमभंग योगा:
12. ताजिकोक्त षोडशयोगा:
13. अमृतसिद्धियोगा:
14. विषकन्यायोगा:

4.योगानां ग्रहयुतिदृष्टया अन्यदृष्टया च अध्ययनम् :---

सूर्यादिग्रहाणां मित्रामित्र–उच्चनाथ–नीचनाथ–लग्नेश–भाग्येशादीनां अन्य शुभग्रहेणे सह युति–दृष्टि स्थानपरिवर्तनं षड्बलं षडवर्गेस्थिति- षोडशवर्गे पारावतांशादि इत्यादीनां विविधास्थितिवशात् यस्य शुभाशुभफलपूर्वकं योगा: जायन्ते तेषां अध्ययनं कृतं मया ।

5.विशिष्टयोगानामध्ययनम् :---

1. लग्ननादिग्रहस्थितिजनितयोगा: - महायोगा:
2. राशिसंख्याधारेणविशिष्टयोगा: - संख्यायोगा:
3. ग्रहगतविशिष्टिस्थितियोगा: –परिवर्तनयोग: –आकृतियोगा:
4. भावगतविशिष्टयोगा: - विपरीतराजयोग:
5. नीचभंगराजयोगा:

(3) <u>तृतीयोऽध्याय: (राजयोगपरिचय:)</u>

1.राजयोगस्य परिचय: परिभाषा स्वरूपञ्च ---

ज्योतिशास्त्रे भिन्न–भिन्न संयोगे जनिता: योगा: पूर्ववर्णिता: सन्ति। तत्र जातकाय जीवने या: योगा: प्रवज्याप्रेरका: सन्ति ते प्रवज्यायोग: कथ्यन्ते। य: योग: जातकाय दारिद्रयं ददाति तन्नाम दरिद्रयोग:। य:

योगः रुग्णं करोति तन्नाम रोगकारकयोगः। तद्वत् यः योगः जातकाय राज्ञतुल्यं वैभव-ऐश्वर्य-धन-सौख्य-यश-पराक्रम-कीर्ति-सत्ता-समृद्धि-भूमिसुख-गजाश्वादि-वाहनसुखं इत्यादिकं वा प्रयच्छति तन्नाम् राजयोगः।

►स्वरूप-लक्षणानि

यस्य कस्यापि जातकस्य जन्मपत्रिकायां यथा विशिष्टग्रहराशि-भाव-भावानां-युति-दृष्टिसम्बन्धसंयोगेन ये विशिष्टयोगाः भवन्ति तथैव ते राजयोगाः बलिष्ठ केन्द्र-त्रिकोणयोगकारकैः ग्रहसंयोगैः च उद्भवन्ति।

2.राजयोगनां भेदाः तत्फलञ्च :--

ज्योतिषशास्त्रस्य जैमिनीसूत्र,लघुपाराशरी,बृहत्होराशास्त्र,बहृत्ज्जातक फलदीपिका–मानसागरी–सारावली–उत्तराकालामृत–जातकपारिजात –जातकत्वं जातकाभरणं–जातकादेशमार्गः–शतयोगमज्जरी–भावार्थरत्नाकर –भावकुतूहलं–होराशतकम्–होरारत्नं–प्रश्नमार्गः–वृद्धयवनजातकम्–सर्वार्थ–चिन्तामणिः–फलितमार्तण्डाादि विविधग्रन्थेषु एतेषां राजयोगानां वर्णनं प्राप्यते। तेनाधारेण तेषां सर्वेषां परिशीलनं कृत्वा केषाञ्चित प्रमुखराजयोगानां भेदानि फलानि च मया वर्णितम्। तद्यथा –

1. **महायोगाः राजयोगाः।**

   ज्योतिषाचार्यैः राजयोगानां या परिभाषां कथिता तेनााधारेण जातकस्य जन्मकुण्ड्ल्यां ग्रहः–राशि–भावस्थिति युति–दृष्टिसंयोगेन शुभाशुभयोगाः समुत्पद्यन्ते। तत्र कन्द्रत्रिकोणादिशुभ स्थानाधिपतिग्रहाणां सम्बन्धेन तेषां स्वोच्चमित्रादि राशिस्थितयााधारेण, ग्रहाणां वक्रत्वकारणेन तेषां नीचभङ्.गयोगाकारणेन योगकारकग्रहाणांशुभाशुभभावस्थित्याधारेण, अशुभग्रहाणां व्यत्ययसम्बन्धेन अपि राजयोगाः भवितुं शक्यन्ते।

   बृहत्होराशास्त्रे श्री पराशरेण केन्द्र–त्रिकोणग्रहजनित उच्चस्थग्रह– जनितः नवमांशलग्नाधारेणघटितः तथा

जन्मलग्न–होरालग्न–घटीलग्ना– धारितयोगाः अपि कथिता सन्ति। ग्रन्थेऽस्मिन् विशेषधनयोगाः एवं दरिद्रयोगाः अपि भिन्न–भिन्न अध्यायेषु वर्णिता सन्ति।

जन्मकुण्ड्ल्यां शुभस्थानाधिपतयः यदा व्यतयय क्रियते तदा 'महायोग' नामकाः अष्टविंशतियोगाः समुत्पद्यन्ते।

अत्र लग्नेश द्वितीयेश–चतुर्थेश–पंचमेश–सम्तमेश–भाग्येश–कर्मेश–लाभेश ग्रहयोः मध्ये व्यत्यय समबन्धः शुभराजयोगकारकः भवेत्।

श्रीमन्त्रेश्वरमतानुसारेण 'महायोगे' उत्पन्नजातकः सदैव लक्ष्मीकृपा–पात्रः सुन्दरवस्त्रभूषणादि सम्पन्नो यानपुत्र–वित्तवान–धनधान्यादि राज–कृपाधिकार युक्तो भवेत्।

अन्योन्याश्रयसम्बन्धेन भवितानां केन्द्र–त्रिकोण–धनाधिपतिभिः स्थान परविर्तनजनितयोगानां श्रीमन्त्रेश्वरेण विभाजनं कृतम्। ये अधोलिखित स्थानपरिवर्तन कारणेन भवन्ति। सर्वाहत्य अष्टाविंशति महायोगाः स्युः।

1. लग्नेशः द्वितीयभावे – द्वितीयेशः लग्ने स्तः।
2. लग्नेशः चतुर्थभावे – चतुर्थेश लग्ने स्तः।
3. लग्नेशः पञ्चमभावे – पञ्चमेश लग्ने स्तः।
4. लग्नेशः सप्तमभावे – सप्तमेश लग्ने स्तः।
5. लग्नेशः भाग्यभावे – भाग्येश लग्ने स्तः ।
6. लग्नेशः कर्मभावे – कर्मेश लग्ने स्तः।
7. लग्नेशः लाभस्थाने – लाभेश लग्ने स्तः।

8. धनेशः पञ्चमभावे – पञ्चमेशः धनभावे स्तः।
9. धनेशः सप्तमभावे – सप्तमेशः धनभावे स्तः।
10. धनेशः भाग्यभावे – भाग्येशः धनभावे स्तः।
11. धनेशः कर्मभावे – कर्मेशः धनभावे स्तः।
12. धनेशः लाभस्थाने – लाभेशः धनस्थाने स्तः।

13. धनेशः चतुर्थभावे	–	चतुर्थेशः धनभावे स्तः।
14. चतुर्थेशः पञ्चमभावे	–	पञ्चमेशः चतुर्थ–सुखभावे स्तः।
15. चतुर्थेशः सप्तमभावे	–	सप्तमेश चतुर्थभावे स्तः
16. चतुर्थेशः भाग्यभावे	–	भाग्येशः चतुर्थभावे स्तः
17. चतुर्थेशः कर्मभावे	–	कर्मेशः चतुर्थभावे स्तः
18. चतुर्थेशः लाभभावे	–	लाभेशः चतुर्थभावे स्तः
19. पञ्चमेशः सप्तमभावे	–	सप्तमेश – पञ्चमभावे स्तः।
20. पञ्चमेशः दशम–कर्मभावे	–	कर्मेशः पञ्चमभावे स्तः।
21. पञ्चमेशः भाग्यभावे	–	भाग्येशः पञ्चमभावे स्त।ः
22. पञ्चमेशः लाभस्थाने	–	लाभेश पञ्चमभावे स्तः।
23. सप्तमेशः भाग्यभावे	–	भाग्येशः सप्तमभावे स्तः।
24. सप्तमेशः कर्मस्थाने	–	कर्मेशः सप्तमस्थाने स्तः।
25. सप्तमेशः लाभस्थाने	–	लाभेशः सप्तमस्थाने स्तः।
26. सप्तमेशः कर्मस्थाने	–	कर्मेशः भाग्यस्थाने स्तः।

अन्य ग्रन्थानां तुलनादृष्ट्या ग्रन्थेऽस्मिन् अतीव सूक्ष्मरूपं राजयोगानां विवेचनं कृतमस्ति। महर्षिपराशरस्य ग्रन्थोऽयम् सर्वे ज्योतिषग्रन्थानां उपजीव्यरूपेण प्रवर्तते। अतः एतेषां राजयोगानां विश्लेषणात्मकमध्ययनं कृतं मया शोधप्रबन्धे विविधराजयोगानां वर्णनं कृतं मया ।

2 विपरीतराजयोगाः –– उत्तरकालामृते कविकालिदासेन कथिता हर्ष–सरल–विमलयोगाश्च कथिता ।

रन्ध्रेशो वययषष्ठगो रिपुपतौ रंध्रे व्यये वा स्थिते
रिष्फेशोऽपि तथैव रंध्रारिपुभै यस्यस्ति तस्मिन्वदेत्।
अन्योन्यर्क्षगता निरीक्षणयुताश्चन्यैपरयुक्तै क्षिता
जातोऽसौ नृपतिः प्रशस्तविभवो राजाधिराजेश्वरः।।[1]

यदि जन्मकुण्डल्यां वा चन्द्रकुण्डल्यां ––

1. अष्टमेश यदि षष्ठमस्थाने वा द्वादशभावे स्थितो चेत्।

2. व्ययेश यदि षष्ठमे वा अष्टमभावे अस्ति चेत्।

3. षष्ठााधिपितः यदि अष्टमे वा व्ययस्थाने स्थितो चेत् ।

एते दुःस्थानाधिपतयः परस्परेण सह दृष्टिः युतिः भावगतस्थितिः वा परिवर्तनं सम्बन्धं कृताः स्युः तथा अन्यभावेशः युताः–दृष्टाः न स्युः तदा जातो मनुष्यः नृपतिः प्रसिद्धः वैभवयुक्तः राजाधिराजेश्वरः भवति। अत्र तु दुस्थानाधिपतिः ग्रहाः दुस्थाने स्थिताः चेत् तर्हि दरिद्रता–अभाव–अपकीर्ति –असिद्धिः–रोगदि अशुभफलानि नाशयन्ति तद्विपरीते धन'वैभव–कीर्ति सौख्यादि प्राप्यन्ते। अतः उत्तरकालामृतकार श्री कालिदासेन एतानि राजयोगान् 'विपरीतराजयोगाः कथिताः।

अत्र षष्ठ–अष्ट व्ययस्थानधिपतिः यदि त्रिक्स्थानेषु स्थिताः चेत् तर्हि यस्मिन् स्थाने स्थिताः चेत् तस्य सीानस्य हानिः कृत्वा राजयोगाकरी भवेत्। किन्तु यदि त्रिक्स्थाने स्वक्षेत्री भूत्वा स्थितः चेत् तर्हि अयं राजयोगः न सम्भवः।

यदि षष्ठमेशः दुःस्थाने अस्ति तर्हि 'हर्षयोगः' अष्टमेशः दुःस्थाने अस्ति तर्हि 'सरलयोगः' तथा व्ययेशः त्रिक्स्थाने भवेत् तर्हि 'विमलयोगः भवेत्।

3 **नीचभङ्गराजयोगाः** –फलदीपिकायां आचार्यमन्त्रेश्वरकथिताः नीचभङ्ग –राजयोगाः । श्रीमन्त्रेश्वरकृत फलदीपिकायां तथा अन्यग्रन्थेषु कतिपयनीचभङ्ग- राजयोगाः वर्णिताः सन्ति। जन्मकुण्डल्यां नीचग्रहेण सह उच्चग्रहः उच्चनाथग्रहसंयोगेन केन्द्र–त्रिकोणादिषु स्थानेषु विशिष्ट स्थित्यानवांशे उच्चस्थित्या वा तस्य ग्रहस्य अशुभफलं शुभफलस्वरूपेण परिवर्तितः भवेत्। चन्द्रलग्नादपि ग्रहस्थितिः अत्र ग्राह्याः।

यदि जन्मकुण्डल्यां वा चन्द्रकुण्डल्यां ––

4. अष्टमेश यदि षष्ठमस्थाने वा द्वादशभावे स्थितो चेत्।

5. व्ययेश यदि षष्ठमे वा अष्टमभावे अस्ति चेत्।

6. षष्ठााधिपितः यदि अष्टमे वा व्ययस्थाने स्थितो चेत् ।

एते दुःस्थानाधिपतयः परस्परेण सह दृष्टिः युतिः भावगतस्थितिः वा परिवर्तनं सम्बन्धं कृताः स्युः तथा अन्यभावेशः युताः–दृष्टाः न स्युः तदा जातो मनुष्यः नृपतिः प्रसिद्धः वैभवयुक्तः राजाधिराजेश्वरः भवति। अत्र तु दुस्थानाधिपतिः ग्रहाः दुस्थाने स्थिताः चेत् तर्हि दरिद्रता–अभाव–अपकीर्ति –असिद्धिः–रोगदि अशुभफलानि नाशयन्ति तद्विपरीते धन'वैभव–कीर्ति सौख्यादि प्राप्यन्ते। अतः उत्तरकालामृतकार श्री कालिदासेन एतानि राजयोगान् 'विपरीतराजयोगाः कथिताः।

3.जातकानां द्वादशलग्नेषु राजयोगानां प्रभावाः तत्फलञ्च :––

जातकानां जन्मपत्रिकासु मेषादिद्वादशलग्नेषु योगकारकग्रहैः राजयोगाः कथं उद्भवन्ति तथा च तेषां कथं प्रभावाः प्रभवन्ति तथा च तत् फलं जातकस्य जीवने कथं प्रभवति इत्यादिकं सर्वम् अत्र वर्णितं मया।

4.प्रमुखाचार्याणां मते प्रमुखराजयोगाः ---

ज्योतिषशास्त्रे वराहमिहिर, पाराशर, मन्त्रेश्वर, कालिदास, कल्याणवर्मा, जैमिनी, रामानुजाचार्य एते आचार्याः प्रमुखाः सन्ति। तेषां मतेऽपि यत्र तत्रापि साम्यं यत्रतत्रापि वैषम्यं वर्तते। तेषां मतानां उदाहरणपूर्वकं मया शोधप्रबन्धे निर्दिष्टमिति ।

(4) चतुर्थोऽध्यायः (समीक्षात्मकः)

राजयोगानां विविधोदाहरणानि :---

अयं अध्यायः समीक्षात्मकः वर्तते। ज्योतिषशास्त्रे अनेकैः आचार्यैः स्वग्रन्थेषु राजयोगानां गणनाकृता। किन्तु नामसु भेदाः प्राप्यन्ते, फलेषु भेदाः अपि प्राप्यन्ते। एतेषां सर्वेषां राजयोगानां मया शोधप्रवन्धे उदाहरणानि प्रतिपादितानि।

2.ज्योतिषशास्त्रोक्त राजयोगानां समीक्षणम् :--

राजयोगानां प्रमुखभेदाः त्रयः एव सन्ति ।

1.महायोगाः 2.विपरीतराजयोगाः 3.नीचभङ्गराजयोगाः।

ज्योतिषशास्त्रस्य प्रमुखाचार्यैः स्वकीयग्रन्थे तेषां वर्णनं विस्तरेण कृतमस्ति।

1.बृहद्पाराशरहोराशास्त्रे श्रीपराशरेण केन्द्र-त्रिकोणग्रहजनित उच्चस्थ -ग्रहजनितः तथा च जन्मलग्न-होरालग्न-घटीलग्न एवं कारकांश-लग्नाधरेण घटिताः राजयोगाः कथिता।

ग्रन्थेऽसिमन्विशेषधनयोगाः-दरिद्रयोगाश्च पृथक-पृथक अध्यायेषु वर्णिताः सन्ति । अन्यग्रन्थानां तुलनया ग्रन्थेऽस्मिन् अतिसूक्ष्म -गणनयाः राजयोगानां विवेचनं कृतमस्ति ।

तेषां सर्वेषां समीक्षा अध्यायेऽस्मिन् अहं कृतवती ।महर्षि पराशरस्य ग्रन्थोऽयं ज्योतिषग्रन्थानाम् उपजीव्यरूपेण वर्तते।

2.त्रिस्कन्धवेत्ता श्रीवराहमिहिराचार्येण स्वकीयबृहज्जातकग्रन्थे उच्चमूल-त्रिकोण वर्गोत्तमनवांशाधारेण समुद्भूत-योगानां वर्णनं कृतममस्ति ।

ग्रन्थेऽस्मिन् सूर्यचन्द्रजनितराजयोगानां वर्णनमपि अस्ति। तत् सर्वेषां विस्तरेण समीक्षणं अहं अध्यायेऽस्मिन् कृतवती ।

3.श्रीमंत्रेश्वररचित फलदीपिकायां नीचस्थग्रहाः अपि कथ राजयोगाः क्रियन्ते तत् फलं विशिष्टरूपेण वर्णितमस्ति। यदि नीचस्थग्रहस्य उच्चनाथः लग्नात् चन्द्रात् वा केन्द्रे विद्यते चेत् तर्हि नीचभङ्गराजयोगः उद्भवति। तेषां सर्वेषां समीक्षा मया अत्र कृतमस्ति। तत्र परिवर्तनयोगानां अपि विवेचनमस्ति ।

4.उत्तरकालामृते कविकालिदासेन त्रिकेशजनितानां विपरीतराजयोगानां हर्ष-विमल-खलयोागनां च वर्णनं कृतमस्ति ।उत्तरकालामृते चतुर्थे खण्डे अन्येऽपि विविधराजयोगानां वर्णनं प्राप्नोति। एतेन अरिष्ट- स्थानेन अपि राजयोगाः कथं भवन्ति तत् समीक्षाऽपि मया तत्र कृतास्ति। सर्वेषां आचार्याणां राजयोगविषये मतं एकम् नास्ति।

एतेषां सर्वेषां ग्रनथेभ्यः उदाहरणानि गृहीत्वा मया तेषां समीक्षणं कृतमस्ति । अध्यायेऽस्मिन् राजयोगविषयकम् ।

3.राजयोगानां विश्लेषाणत्मकमध्ययनम् :--

चतुर्थाध्याये कतिचन विख्यातराजयोगयुक्ताजन्मुकुण्डलीनां विश्लेषणं कृतम् ।

तत्र काचन प्राचीनराजयोगकारीकुण्डल्यः उदाहृत्य तद्विश्लेषणं कृतमस्ति। काचन वर्तमानकालिकानां राजपुरुषाणां कतिपयानां कुण्डल्यः प्रसिद्धजनानां कुण्डल्यः विभिन्नक्षत्रेषु अग्रगण्यजनानां कुण्डलीं च उदाहृत्य

कुण्डल्यः तासु उद्भूत राजयोगानां सूक्ष्मविश्लेषणं अस्मिन् प्रकरणे अहं कृतवती । विविधैः लोकैः स्व–स्वग्रन्थेषु अनेकाः राजयोगाः लिखिताः। तत्र लग्नाधारित–चन्द्राधाधारितराजयोगाः वर्णिताः सन्ति। तथापि यस्य जातकस्य जन्मकुण्ड्ल्यां राजयोगानां अवसिितिः भवति अपि च राजपुरुषाः अपि भवन्ति। तथापि राजसुखदीनां अभावः जायन्ते। एतादृशा राजयोगाः राजभड़्गयोगादि नामना प्रसिद्धाः वर्तन्ते। अत्र ज्योतिषशास्त्रे वर्णित राजयोगानां विश्लेषणं अतीव आवश्यकमस्ति ।

4.राजयोगानां विषये विविधमतानां विश्लेषणम्

चतुर्थाऽध्याये विविधाचार्याणां मतानां विश्लेषणपूर्वकं समापनं कृतमस्ति ।

ज्योतिषशास्त्रे अनेके योगाः सन्ति। योगस्य अर्थः प्रर्वूमेव लिखितं वर्तते। योगस्य निर्माणं अनेकविधरूपेण भवति। यथा – यदा कोऽपि ग्रहः केनापि भावेन राशिद्वारा वा विशेषरूपेण सम्बन्धः करोति तदा योगस्य निर्माणं भवति। किन्तु यस्मिन् योगे यस्य जातकस्य जन्मः भवति यस्मिञ्च योगे जातकः राजा भवति सैव योगः राजयोगानां विशेषरूपेण महत्वं वर्तते। अत्र राजयोगानां विशेलेष्णात्मकं विश्लेषणं क्रियते।

विश्लेषणशब्दस्य अर्थः पृथक भवति, पृथक् करणम्। 'वि' उपसर्गपूर्वात् 'श्लिष' धातोः वि+श्लिष+अन् इति विश्लेषण शब्दः निष्पद्यते। यस्य अर्थः विशेषरूपेण पृथकभावः।

अत्र राजयोगानां विश्लेषणं यदा क्रियते तदा अनेके राजयोगाः भवन्ति। यथा पराशरमहर्षिभिः लिखितं यत् स्वोच्चग्रहैः राजयोगनिर्माणे विशिष्टः सहयोगः भवति। परञ्च जातकपारिजाते फलदीपिकायां देवकेरल इत्याहद ग्रन्थेषु नीचभड़्गराजयोगानां वर्णनं प्राप्यते। अत्र राजयोगानां विश्लेषणं प्रस्तूयते तद्यथा ––

1. नीचभङ्गराजयोगः।
2. केन्द्रत्रिकोणादि भावेशद्वारा राजयोगः।
3. पञ्चमहापुरुषयोगः।
4. महायोगः।
5. विपरीतराजयोगः।
6. अधिराजयोगः।
7. सुनफा–अनफा–दुर्धराराजयोगः।
8. वेशि–वाशि उभयचारीराजयोगः

पर्यन्ते च मयोपसंहारः संश्लिष्टः। ततः परः आधारग्रन्थानां नामानि च लिखितानि । अत्रोपस्थापितामयाहम् शीर्षकानुक्रमणिकेति ।

उपसंहारः –

ज्योतिषशास्त्रस्य विविधग्रन्थेषु राजयोगनां वर्णनं प्राप्यते तथा च राजयोगः कदा भवति ? केन कारणेन तस्य भङ्गः भवति ? केषां ग्रहाणां संयोगे कस्मिन् लग्ने प्राप्यते। ग्रहाणां शुभाशुभस्थानस्वामित्व –कारणेन कीदृशो प्रभावोपजायते इत्येषां सर्वेषां विषयाणां विश्लेषणं पाराशर–कालिदास–गर्गाचार्य–वराहमिहिर–नारदादि प्रमुखाचार्यैः प्रतिपादितम्।

अतः अनेन शोधकार्येण परवर्तीनां जनानां शोधच्छात्राणां च कृते बहु उपयोगि भवेदित्याशय कार्यं कृतमस्ति ।

मया शोधप्रबन्धः चतुर्षु अध्यायेषु विभक्तः कृतः। तत्र ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः तस्य मूलभूततत्वानि, योगशब्दस्य परिचय–प्रकराणि, राजयोगानां परिचयः, तेषां भेदाः एवं प्रमुखाचार्याणां मते प्रमुखराजयोगाः तथा च विविधोदहरणपूर्वकं तेषां विश्लेणात्मकम् अध्ययनं सम्पादितम् ।

समस्त–संस्कृतवाङ्गमयस्य मुख्याधारः चत्वारो वेदाः सन्ति। वेदानां सम्यग्ज्ञानार्थं वैदिकसाहित्यस्य सहायकानि षडाङ्गानि शिक्षा–कल्प–व्याकरणं–निरुक्तं–छन्दो–ज्योतिषादीनि इति सन्ति । तद्यथा –––

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोतमुच्यते।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्
तस्मात्साऽगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ।।

ज्योतिषशास्त्रं षडङ्गेषु चक्षुरूपेण वर्तते। जीवने नेत्रस्योपयोगिता अतीव अस्ति। नेत्रविहीनं संसारः अन्धाकारयुक्तः प्रतीयते तेन कारणेन नेत्रस्यावश्यकता अनिवार्या अस्ति । अनेनरूपेण षडैंनां मध्ये अपि ज्योतिषस्य महत्त्वं निरतिशयं वर्तते। लगधाचार्येण अपि ऋग्वेदज्योतिषे वर्णितं यद् वेदाङ्गेषु ज्योतिषं मूर्ध्नि संस्थितम् । यथा –––

यथाशिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।
तद्वद् वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्ध्नि संस्थितम् ।।

वेदाः यज्ञप्रधाना सन्ति। तस्य सम्यग्रूपेण संपादनार्थं मुर्हूतानां आवश्यकता भवति। मुहूर्तानां गणनार्थं कालगणना आवश्यकी भवति। कालगणनायाः क्रमः ज्योतिषस्योऽस्ति। तथैव मुर्हूतज्ञानं, दिग्ज्ञानं, तिथिवारादिज्ञानं, ज्योतिशास्त्रादेव सिद्धयति। अतः शास्त्रदृष्ट्या, व्यवहारदृष्ट्या शुभाशुभफलकथने च ज्योतिषशास्त्रं मूर्धिनं संस्थितम् इति विविच्य ज्योतिषशब्दस्य कोऽर्थः ? इति सम्यग्रूपेण लिखितं मया।

गगनमण्डले दृश्यमानज्योतिषपिण्डानां सम्यग्रूपेण ज्ञापकशास्त्ररूपेण प्रसिद्धमस्ति ज्योतिषशास्त्रम्। ज्योतिषशास्त्रस्य त्रयोः विभागाः सन्ति। यथा–1.सिद्धान्तः 2.संहिता 3.होराश्च

परञ्च वर्तमानसमये ज्योतिषशास्त्रस्य पञ्चविभागाः स्वीकुर्वन्ति आचार्याः । पूर्वोक्तानुसारेण सिद्धान्त–संहिता–होरा विहाय प्रश्नशास्त्रमपि शकुनशास्त्रमपि ज्योतिशास्त्रस्य अङ्गैःरूपेण स्वीकृतम् अर्वाचीनज्योतिष –विद्वद्भिः।

त्रुटितः आरभ्य कल्पपर्यन्तं कालमानं, विविधमासानां निर्णयं, ग्रहाणांगत्यादिव्यक्ताव्यक्तगणितस्य, विविधग्रहनक्षत्रस्य अंशात्मिका–स्थित्यादीनां निरूपणं, देश–दिक्–कालज्ञानार्थं सिद्धान्तज्योतिषस्य उपयोगः भवति । विविधज्यादीनां निरूपणं अयन–मास–ऋतु–वर्षादीनां निर्णयोऽपि अस्येव विषयेषु अस्ति तेनकारणेन ज्योतिषशास्त्रस्य मुख्यम् अङ्गैंरूपेण सिद्धान्तज्योतिषमस्ति ।

संहिताविभागस्य मुख्यविषयः सामूहिकरूपेण जायमानशुभाशुभस्य विश्लेषणमस्ति । शास्त्रेऽस्मिन् दिग्शोधनं, ग्रहोपकरणं, मेलापकं, भूमिशोधनं, जलाशयनिर्माणं, गृहारम्भः, ग्रहाचारः, उल्कापातः, वृष्टिः, जलप्रकोपं, भूकम्पेत्यादीनां विषयाणां रहस्यं वर्तते ।

तथापि प्रश्नशास्त्रेण तात्कालिकगोचरफलं दृश्यते । प्रश्नशास्त्रस्य महत्त्वं अद्यतने अधिकमस्ति यतोहि यस्य कस्यापि जातकस्य यो प्रश्नः भवति तन्निवारणं अनेनशास्त्रेण भवति ।

जन्मस्य खगोलीयग्रहस्थित्याधारेण ग्रह–नक्षत्र–राशि–तिथिवारादीनां पञ्चङ्गैंपूर्वकं जन्मपत्रिका क्रियते दैवज्ञः। तस्य जन्मप्रत्रिकायाः ग्रहयोगाधारेण प्रभावपूर्वकं फलनिर्देशनं क्रियते तत्र कोऽपि मनुष्यजीवने स्वकीये जीवनकाले कानि–कानि प्रकारणानि भागसाधनानि प्राप्यते कदा

प्राप्यते केन उपायेन प्राप्यते तत् सर्वं ज्योतिषोक्तं योगभेदेन ज्ञातुं शक्यते। कोऽपि कार्यस्यसिद्धिः यथायोग्यं ग्रहयोगं विहाय नाऽपि सम्भवितुं शक्यते। योगशब्दः अतीव महत्वपूर्णम् अस्माकं कृते। अतः योग शब्दस्य अर्थः स्पष्टीकृत्य तेषां भेदादीनां विवेचनं कृतम्।

संस्कृतभाषां युजिर् योगे धातोः घञ् प्रत्यय कृत्वा योग शब्दस्य व्युत्पत्तिः भवति।

योगशब्दस्य सामान्येन अर्थः भवति मेलनम्, योगः सुयक्तम्। तस्य अन्य अर्थः संयुक्त संख्यकानि अपि भवति। यथा अग्रे कथितं ज्योतिषशास्त्रे योग इति ग्रहाणांविशिष्टस्थिति संयोगम् । विविध उपसर्गाधारेण योगस्य विविधार्थाः भवन्ति।

संस्कृतभाषायां विविध उपसर्गपूर्वकेन योगस्य विविध अर्थाः प्राप्यन्ते। यथा प्रयोग– उपयोग –संयोग–वियोग–अयोग–सहयोग–नियोग– सुयोग –दुर्योग इत्यादयः सन्ति ।

सूर्यादिग्रहाणां मित्रामित्र–उच्चनाथ–नीचनाथ–लग्नेश–भाग्येशादीनां अन्य शुभग्रहेणे सह युति–दृष्टि स्थानपरिवर्तनं षड्बलं षडवर्गेस्थिति–षोडशवर्गे पारावतांशादि इत्यादीनां विविधा स्थितिवशात् यस्य शुभाशुभफलपूर्वकं योगाः जायन्ते तेषां अध्ययनं कृतं मया ।

ज्योतिषशास्त्रे भिन्न–भिन्न संयोगे जनिताः योगाः पूर्ववर्णिताः सन्ति। तत्र जातकाय जीवने याः योगाः प्रवज्याप्रेरकाः सन्ति ते प्रवज्यायोगः कथ्यन्ते। यः योगः जातकाय दारिद्रयं ददाति तन्नाम दरिद्रयोगः। यः योगः रुग्णं करोति तन्नाम रोगकारकयोगः। तद्वत् यः योगः जातकाय राज्ञतुल्यं वैभव–ऐश्वर्वं–धन–सौख्य–यश–पराक्रम–कीर्ति–सत्ता–समृद्धि– भूमिसुख–गजाश्वादि–वाहनसुखं इत्यादिकं वा प्रयच्छति तन्नाम् राजयोगः।

यस्य कस्यापि जातकस्य जन्मपत्रिकायां यथा विशिष्टग्रहराशि–भाव–भावानां–युति–दृष्टिसम्बन्धसंयोगेन ये विशिष्टयोगाः भवन्ति तथैव ते राजयोगाः बलिष्ठ केन्द्र–त्रिकोणयोगकारकैः ग्रहसंयोगैः च उद्भवन्ति।

जातकानां जन्मपत्रिकासु मेषादिद्वादशलग्नेषु योगकारकग्रहैः राजयोगाः कथं उद्भवन्ति तथा च तेषां कथं प्रभावाः प्रभवन्ति तथा च तत् फलं जातकस्य जीवने कथं प्रभवति इत्यादिकं सर्वम् अत्र वर्णितं मया।

ज्योतिषशास्त्रे वराहमिहिर, पाराशर, मन्त्रेश्वर, कालिदास, कल्याणवर्मा, जैमिनी, रामानुजाचार्य एते आचार्याः प्रमुखाः सन्ति। तेषां मतानि अपि अत्र साम्यं यत्रतत्रापि वैषम्यं वर्तते तदपि अत्र स्पष्टीकृतम्

ज्योतिषशास्त्रे अनेकैः आचार्यैः स्वग्रन्थेषु राजयोगानां गणना कृता। किन्तु नामसु भेदाः प्राप्यन्ते, फलेषु भेदाः अपि प्राप्यन्ते। एतेषां सर्वेषां राजयोगानां मया शोधप्रवन्धे उदाहरणानि यथास्थाने प्रतिपादितानि।

त्रिस्कन्धवेत्ता श्रीवराहमिहिराचार्येण स्वकीयबृहज्जातकग्रन्थे उच्चमूल–त्रिकोण वर्गोत्तमनवांशाधारेण समुद्भूत–योगानां वर्णनं कृतमस्ति ।

ग्रन्थेऽस्मिन् सूर्यचन्द्रजनितराजयोगानां वर्णनमपि अस्ति। तत् सर्वेषां विस्तरेण समीक्षणं अहं कृतवती ।

श्रीमंत्रेश्वररचित फलदीपिकायां नीचस्थग्रहाः अपि कथ राजयोगाः क्रियन्ते तत् फलं विशिष्टरूपेण वर्णितमस्ति। यदि नीचस्थग्रहस्य उच्चनाथः लग्नात् चन्द्रात् वा केन्द्रे विद्यते चेत् तर्हि नीचभङ्गैराजयोगः उद्भवति। तेषां सर्वेषां समीक्षा मया अत्र लिखितम्। तत्र परिवर्तनयोगानां अपि विवेचनमस्ति।

उत्तरकालामृते कविकालिदासेन त्रिकेशजनितानां विपरीतराजयोगानां हर्ष–विमल–खलयोगनां च वर्णनं कृतमस्ति। उत्तरकालामृते चतुर्थे खण्डे अन्येऽपि विविधराजयोगानां वर्णनं प्राप्नोति। एतेन अरिष्ट– स्थानेन अपि राजयोगाः कथं भवन्ति तत् समीक्षाऽपि मया तत्र कृतास्ति। सर्वेषां आचार्याणां राजयोगविषये मतं एकम् नास्ति।

एतेषां सर्वेषां ग्रन्थेभ्यः उदाहरणानि गृहीत्वा मया तेषां समीक्षणं कृतमस्ति तत्र काचन प्राचीनराजयोगकारीकुण्डल्यः उदाहृत्य तद्विश्लेषणं कृतमस्ति। काचन वर्तमानकालिकानां राजपुरुषाणां कतिपयानां कुण्डल्यः प्रसिद्धजनानां कुण्डल्यः विभिन्नक्षत्रेषु अग्रगण्यजनानां कुण्डलीं च उदाहृत्य कुण्डल्यः तासु उद्भूत राजयोगानां सूक्ष्मविश्लेषणं अस्मिन् प्रकरणे अहं कृतवती ।